

ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 189 с; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). – Ф. 1, оп. 1, спр. 2131. – Арк. 79; спр. 2313. – Арк. 1.

³ Гудзенко П.П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – № 2. – С. 32.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 2313. – Арк. 4.

⁵ Там само. – Спр. 2128. – Арк. 18.

⁶ Там само. – Спр. 2313. – Арк. 60.

⁷ Там само. – Арк. 11.

⁸ Там само. – Спр. 2697. – Арк. 41.

⁹ Там само. – Спр. 2334. – Арк. 4–6, 7–8.

¹⁰ Там само. – Спр. 2351. – Арк. 20, 34.

¹¹ Там само. – Спр. 2312. – Арк. 34.

¹² Там само. – Спр. 2313. – Арк. 93–95.

¹³ Там само. – Спр. 2334. – Арк. 5.

¹⁴ Там само. – Спр. 2352. – Арк. 3–13.

¹⁵ Там само. – Спр. 2362. – Арк. 2.

¹⁶ Там само. – Спр. 2338. – Арк. 15–18.

¹⁷ Там само. – Спр. 2439. – Арк. 49.

¹⁸ Там само. – Арк. 51.

¹⁹ Там само. – Спр. 2450. – Арк. 14–16.

Степенькіна П.Я.

Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції 1944 р.: сучасні історіографічні дослідження

Корсунь-Шевченківська наступальна операція, як одна із значних операцій з оточення і знищення великого угруповання німецьких військ у роки Великої Вітчизняної війни, була проведена військами 1-го і 2-го Українських фронтів під командуванням генералів армії М. Ф. Ватутіна та І. С. Конєва з 24 січня по 17 лютого 1944 року.

Для увічнення пам'яті тих, хто брав участь у Корсунь-Шевченківській операції, 28 липня 1945 року Рада Народних Комісарів і Центральний Комітет Комуністичної партії (б) України прийняли рішення про створення музею історії Корсунь-Шевченківської битви.

На сьогодні музей входить до структури Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, фонди якого є унікальним банком даних з історії операції і Великої Вітчизняної війни взагалі. Зокрема, ми маємо копії документів (оперативні зведення, бойові донесення, списки безповоротних втрат, нагородні листи тощо) з Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ) практично всіх радянських частин і з'єднань, що брали участь в операції, а також понад тисячу спогадів її учасників.

Так складались обставини, що впродовж десятиліть науковці музею досліджували участь лише радянських військ у Корсунь-Шевченківській операції, комплектування фондів колекцій, в основному, проводили через учасників Корсунь-Шевченківської битви з радянського боку. Лише останні десять років ми почали конкретно досліджувати участь німецьких військ у Корсунь-Шевченківській операції. Неупереджений виклад історії війни, у тому числі Корсунь-Шевченківської операції, підсилює домінуючу роль людського фактора у війні, зокрема, мужність, героїзм, самопожертву радянських воїнів у двобої з німецькими воїнами. Підтвердженням цьому є експозиція музею історії Корсунь-Шевченківської битви, в якій паралельно представлені бойові дії радянських і німецьких військ.

Спеціальне дослідження участі німецьких військ у Корсунь-Шевченківській операції в українській історіографії відсутнє. Про участь німецьких військ в операції є дані в багатьох виданнях, зокрема “История военного искусства”¹, “Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине”², А. Грильов “Днепр — Карпаты — Крым”³,

В. Лішавський “Стратегія Корсунь-Шевченківської перемоги”⁴. Найбільш вагомим для даного дослідження є “Сборник материалов по изучению опыта войны”, в якому дається характеристика оборони німецьких військ, бойові дії оточеного угруповання⁵.

Сучасним дослідником участі німецьких військ у Корсунь-Шевченківській операції є Дуглас Е. Неш, який опрацював документи Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації та архівні документи військ вермахту і СС, познайомився з фондами нашого заповідника і видав у США книгу “Дорога в пекло”. В Україні ця книга невідома.

Метою дослідження є історіографічний аналіз праць, присвячених участі німецьких підрозділів у Корсунь-Шевченківській операції, оприлюднення фактів, які через ідеологічну заганжованість були невідомі.

Базою для даного повідомлення стали зарубіжні видання останніх років з досліджуваної проблеми, спогади та документи учасників битви військ вермахту та СС, архівні документи Інституту військової історії США.

На наш погляд, недосліджені проблеми історії Корсунь-Шевченківської операції віддзеркалюють проблеми історії Великої Вітчизняної війни.

У Корсунь-Шевченківській операції проти трьох танкових, двох повітряних, п’яти загальновійськових армій та козачого корпусу 1-го та 2-го Українських фронтів воювали війська 8 німецької армії генерала Вьолера в складі XI та XXXXII армійських корпусів (командуючі — генерал-лейтенант артилерії В. Штеммерманн та генерал-лейтенант Ліб), 1 танкової армії (командуючий генерал Хубе) та VIII військово-повітряного корпусу (командуючий генерал-лейтенант Зайдемманн). Переважна більшість дивізій, що брали участь в операції, на східному фронті були з червня 1941 року, у тому числі 5 танкова дивізія СС “Вікінг”, яка в серпні 1941 року вела бойові дії на території Корсунщини.

У німецьких джерелах Корсунь-Шевченківська операція називається “Корсунський котел”⁶ та “Черкаський котел”⁷, у повоєнні часи більшість авторів називають її “Черкаський котел”⁸. Ж.-Л. Мабіре, один з авторів книг про 28 штурмову мотобригаду СС “Валлонія”, вважає, що було три котли: “під Черкасами”, “під Корсунем” і “під Шендерівкою”⁹.

Важливим питанням у вивченні історії операції є визначення чисельного складу сторін, що брали в ній участь. За опублікованими даними, кількість радянських воїнів становить 336 700 осіб¹⁰. Загальна кількість німецьких воїнів, що брали участь в операції, не називається. За радянською історіографією, в оточенні було 10 дивізій (їх переліки у різних виданнях не співпадають) і одна мотобригада, загальна чисельність оточеного угруповання близько 80 тисяч¹¹.

При вивченні наявних німецьких документів видно, що в оточенні найбільш боєздатними були 57, 72, 82 піхотні дивізії, 5 танкова дивізія СС “Вікінг” та 28 штурмова мотобригада СС “Валлонія”, яка 19 листопада 1943 року прибула із Брюсселя на станцію Корсунь для участі в бойових діях на східному фронті¹². 389 піхотна дивізія була відновлена після повного розгрому під Сталінградом, 88 піхотна дивізія була зібрана з решток дивізій¹³. Не в повному складі воювали 167 і 168 піхотні та 213 охоронна дивізії. До корпусної групи Б, що була створена в грудні 1943 року, увійшли дивізійні групи 112, 255 і 332 піхотних дивізій¹⁴. До речі, у 112 піхотній дивізії в роки Першої світової війни воював ефрейтор Адольф Шікльгрубер (Гітлер). Тому перебування в оточенні 112 піхотної дивізії вселяло в німецьких воїнів надію, що Гітлер вживе всіх заходів, щоб вивести з оточення свої війська.

За німецькою історіографією, в оточення потрапило близько 60 тисяч німецьких воїнів¹⁵. Ця цифра, на наш погляд, більш є реальною, оскільки майже всі німецькі дивізії не були укомплектовані за штатним розписом. За даними XI і XXXXII армійських корпусів, близько 9 тисяч воїнів перебували у відпустках. Зокрема, в Новоархангельську і Новоукраїнці з

57 піхотної дивізії знаходилось понад 1850 відпускників, з 72 піхотної дивізії 984 відпускники знаходились в Новоукраїнці, у 389 піхотній дивізії було 352 відпускники, у 5 танковій дивізії СС “Вікінг” було близько 1500 відпускників¹⁶.

Кількість німецьких воїнів перед зовнішнім радянським фронтом не називається ні в радянській, ні в німецькій історіографіях. Якщо зважити на те, що там вели бойові дії 16 німецьких дивізій, з них 9 танкових (1, 3, 7, 11, 13, 14, 16, 17, СС “Адольф Гітлер”), 7 піхотних (32, 34, 75, 106, 198, 320, 376) і 444 охоронна дивізії, то можна визначити ймовірну кількість воїнів — у межах 100 тисяч.

Корсунь-Шевченківська операція розпочалась 24 січня 1944 року. Однак, судячи з німецьких документів, командування не передбачало, що частина військ потрапить в оточення. Для командування стратегічно важливим було не втратити позиції на Дніпрі. Як відомо, на початок операції німецькі війська продовжували утримувати “східний оборонний вал” у районі Канева. Відповідно до наказу Головного Командування Сухопутних військ, що був переданий по радіо, командирам XI і XXXXII армійських корпусів заборонялось до прибуття підкріплення здавати “східний вал”¹⁷. Тому корпуси залишалися на попередніх позиціях. Використовуючи наявні засоби, командування корпусів намагалось створити новий західний фронт, наріжним каменем якого стали Стеблів на півночі і Вільшана на півдні. Внаслідок цього було втрачено дорогоцінний час, що дало змогу радянським військам ущільнити кільце оточення із заходу і провести глибоке ешелонування. При цьому було видно намір розсічення великого котла. Саме цей наказ Головного Командування Сухопутних військ, на нашу думку, був першопричиною того, що німецькі війська потрапили в оточення.

31 січня Головне командування 8 армії призначило генерал-лейтенанта В. Штеммерманна командуючим оточеними в “котлі” німецькими військами. Але в нього не було ні штабу, ні необхідного зв'язку для керівництва фронтом, що створився. Натомість був категоричний наказ

Сухопутних військ утримувати зайняті позиції¹⁸. Вірогідно, що після 6 лютого німецькі солдати в оточенні вже не мали відпочинку через кожні 10 діб, як це було до цього. У кровопролитних боях німецьким військам доводилось боротись за втрачені на заході села: Шендерівка, Комарівка, Нова Буда та Хижинці. Втрати німецьких військ перевищували допустимий рівень.

Зважаючи на ситуацію, що склалася в оточенні, члени президії “Союзу німецьких офіцерів”, що входив до Національного Комітету Вільна Німеччина, Штайдле, Бюхлер і Рьокль, ще 4 лютого звернулись до солдатів і офіцерів 72, 57, 389 піхотних дивізій, 5 танкової дивізії СС “Вікінг” не повторювати трагедію Сталінградської битви і припинити ведення бойових дій¹⁹. 8 лютого представник Верховного Головнокомандування Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, командуючі фронтами генерали армії М. Ф. Ватутін і І. С. Конєв направили ультиматум командуючим XXXXII та XI армійським корпусам, командирам 112, 88, 82, 72, 167, 168, 57 і 332 піхотним дивізіям, 213 охоронної дивізії, 5 танкової дивізії СС “Вікінг”, 28 штурмової мотобригади СС “Валлонія”, а також “всьому офіцерському складу німецьких військ, оточених у районі Корсуня-Шевченківського”²⁰. Того ж дня ультиматум був переданий парламентарями на ділянці фронту 112 піхотної дивізії південніше Медвина. Переговори з радянськими парламентарями вели командуючий XXXXII армійським корпусом генерал-лейтенант Ліб, який нібито був схильний капітулювати, та командуючий артилерією корпусу полковник Фуке. Однак німецьке командування відхилило ультиматум.

Внаслідок наступу радянських військ німецькі війська відступали в напрямку Корсунь-Стеблів-Шендерівка. Звідти вони мали через Лисянку вийти з оточення і з’єднатися з військами, що знаходились на зовнішньому фронті. Генерал-лейтенант В. Штеммерманн неодноразово отримував радіограми командування про те, що з зовнішнього фронту готується контрудар з метою деблокування²¹. Проте з часом

обставини склалися таким чином, що розраховувати довелося лише на власні сили.

На зовнішньому фронті для німецьких військ також складалась несприятлива ситуація. Прорив оборони радянських військ було покладено в основному на III танковий корпус, до якого входили відмінні боєздатні частини. Зокрема, 16 і 17 танкові дивізії, танкова дивізія СС “Адольф Гітлер” і наступаюча за ними 1 танкова дивізія були оперативними з’єднаннями, що мали великий бойовий досвід на східному фронті. До їх складу входили сильні танкові частини, наприклад, важкий танковий полк Беке з 34 “Тиграми” і 47 “Пантерами”²². Однак і на зовнішньому фронті також була допущена помилка Головного Командування Сухопутних військ, яке вимагало наступати спочатку на північ замість прямого удару на схід. Командування хотіло замість прориву “котла” безпосередньо на заході оточити ворога на півночі і на західному фланзі, деблокуючи цим “котел”, і водночас домогтись оперативного результату. Задум командування успіху не приніс.

Найтрагічнішими для німецьких воїнів були останні дні битви. 15 лютого командування 8 армії надіслало командуючому оточеними військами радіограму: “Бойові можливості III танкового корпусу обмежені. Групі Штеммерманна власними силами прориватись під Журжинцями, висота 239. З’єднання з III танковим корпусом”. Оскільки була відсутня віза Головного Командування Сухопутних військ, то 16 лютого о 15 годині фельдмаршал фон Манштейн з власної ініціативи передав Штеммерманну: “Пароль — свобода. Мета — Лисянка”. Цей лаконічний наказ фельдмаршала остаточно ліквідував фортецю на Дніпрі, яка, за уявленням Гітлера, мала стати плацдармом для захвату всього Лівобережжя.

Командуючий в “котлі”, безсумнівно, планував вихід, сподіваючись на підвищення під Журжинцями зустрітись з III танковим корпусом, який допоміг би зламати опір радянських військ. Водночас оточені готувались до самостійного прориву. 17 лютого о 2 годині розпочався вихід німецьких

військ із оточення. Командир 28 штурмової мотобригади СС “Валлонія” Леон Дегрелль, згадуючи про ті дні, написав так: “Нас могло врятувати лише відчайдушне зусилля. Чекання було даремним. О 5 годині ранку 50 тисяч пішли в атаку із котла на південний захід, незважаючи на опір. Прорив або смерть. Іншого виходу для нас не було”²³. Ціною значних втрат вдалося прорвати внутрішній фронт радянських військ.

При вивченні німецьких документів привертає увагу фанатична боротьба воїнів військ вермахту і СС проти більшовизму. Наведу декілька відомих прикладів. До штурмової мотобригади СС “Валлонія” Жак Лерой вступив у 16 років. Незадовго до початку операції в районі Текліно він був поранений — втратив праву руку і праве око. Після госпіталю повернувся до своєї бригади. Вірогідно, що на період битви унтерштурмфюреру Лерою було 18–19 років. Він кавалер ордена Залізного хреста²⁴.

У Корсунь-Шевченківській операції відзначився унтершарфюрер 5 танкової дивізії СС “Вікінг” Курт Шумахер. 13 лютого радянські війська здійснили атаку двома батальйонами у напрямку південно-східної частини Нової Буди. У багатьох місцях вони прорвали німецьку оборону, що складалася з опорних пунктів. Відбиваючи постійні атаки радянських воїнів, К. Шумахер у боях за Нову Буду підбив до 10 радянських танків, за що був підвищений у званні оберштурмфюрера і нагороджений найвищою нагородою Німеччини — Рицарським хрестом²⁵. За відомими даними, лише у 5 танковій дивізії СС “Вікінг” Рицарським хрестом за участь в битві нагороджені ще 4 воїни²⁶. 20 лютого у Вольфшанці, де знаходилась штаб-квартира фюрера, Рицарські хрести отримали також командир 5 танкової дивізії СС “Вікінг” Г. Гіллі та командир 28 штурмової мотобригади СС “Валлонія” Л. Дегрелль, який як учасник 75 ближніх боїв, нагороджений також рідкісною золотою відзнакою “За участь у ближньому (рукопашному) бою”²⁷.

Найбільш дискусійним в історії Корсунь-Шевченківської операції є питання: скільки німецьких воїнів вийшли з

оточення та які втрати німецької сторони. Потребує подальшого дослідження встановлення кількості німецьких воїнів перед проривом. Згідно з оперативним зведенням XI армійського корпусу від 23 лютого перед початком прориву на 16 лютого в оточенні було 45 тисяч воїнів; з котла було вивезено 3890 поранених, у котлі залишалось 2100 поранених, у т.ч. 1450 лежачих і сидячих. Останні були залишені в селі Шендерівці, на них розповсюджувалось положення Гаазької конференції²⁸. За дослідженнями Д. Е. Неша, в оточенні станом на 11 лютого було 56 тисяч осіб, вилетіло 4160 осіб; станом на 16 лютого було 49 тисяч осіб²⁹. За Ф. К. Грубером, перед проривом в оточенні було 52 тисячі німецьких воїнів³⁰. Як бачимо, за німецькими даними, кількість воїнів перед проривом була від 45 до 52 тисяч. На нашу думку, більш достовірними є дані оперативного зведення.

За зведенням Радінформбюро, у Корсунь-Шевченківській операції в оточенні загинуло 55 тисяч німецьких солдатів та офіцерів, 18200 були взяті в полон. Цифра загиблих — 55 тисяч — є сумнівною. Так, в оперативних зведеннях та бойових донесеннях армійських корпусів називається кількість тих, хто вийшов з оточення: від 26 тисяч осіб³¹ до 32 тисяч³² та 35 тисяч³³. Така розбіжність може бути викликана тим, що в донесеннях вказувались різні частини. Найбільше вийшло з оточення воїнів 5 танкової дивізії СС “Вікінг” — понад 11 тисяч воїнів³⁴. За даними Д. Е. Неша боєздатними після прориву було 28103 особи³⁵, які вийшли з оточення під час Корсунь-Шевченківської операції.

За німецькими даними, під час операції 20 тисяч німецьких воїнів залишились на полі бою, втопились в річці або ж виснаженими і пораненими потрапили в полон до радянських військ³⁶. Вірогідно, що під час операції була повністю розгромлена 167 піхотна дивізія³⁷. Серед загиблих — генерал-лейтенант артилерії Вільгельм Штеммерманн (однак Б. Полевой висловлює припущення, що це могло бути самогубство з боку та командир 28 штурмової мотобригади СС “Валлонія” штурмбанфюрер Люсьєн Ліпперт³⁸).

Якщо навіть не довіряти архівним документам і опублікованим німецьким матеріалам, то в спростуванні цифри вбитих — 55 тисяч — можуть служити дані, отримані при проведенні перепоховань німецьких останків. Так, зокрема, з села Шендерівки, де бої були особливо жорстокими, на збірне німецьке кладовище біля Кисва (м. Київ, Віта Поштова, Київське міське південне кладовище) перепоховані 314 німецьких воїнів³⁹, з села Хильки — 125 осіб⁴⁰, з селища міського типу Стеблева — 91 особу⁴¹. Цілком зрозуміло, що це не всі, хто був убитий. Однак і ці дані можуть викликати сумнів у цифрі 55 тисяч.

Зробити сьогодні якісь однозначні висновки відносно кількості тих, хто вийшов з оточення чи загинув, не можливо. Адже для цього необхідно вивчити архівні документи всіх німецьких частин та з'єднань, які брали участь в операції. Хоч, як показує досвід роботи з радянськими архівами, кількість втрат німецьких воїнів значно завищені, а радянських — зменшені. Втрати радянської сторони становлять 80188, у тому числі безповоротні — 24286⁴².

Німецьке командування після завершення операції вважало, що німецькі війська не зазнали поразки, так як тисячі воїнів вийшли з оточення. В одному з листів до солдатів XI і XXXXII армійських корпусів від 19.02.44. говорилось: “Росіяни своєї мети не досягли! Хоч на весь світ сказали, що знищено 10 дивізій і вбито 50 тисяч”⁴³.

Порушені в повідомленні питання вимагають від нас більш глибокого дослідження історії Корсунь-Шевченківської операції. І не варто боятись, що висновки сучасних досліджень дещо не будуть співпадати з усталеними висновками.

Примітки:

¹ История военного искусства. – Кн.3. Военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944–1953 гг.). – М., 1961.

² Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24.01. — 17.04.1944). — М.: Издательство Высшей военной академии им. К. С. Ворошилова, 1958. — Кн. 1.

³ *Грылев А.Н.* Днепр — Карпаты — Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. — М.: Наука, 1970.

⁴ *Лишавський В.Г.* Стратегія Корсунь-Шевченківської перемоги. Навчально-методичний посібник. — К., 2004.

⁵ Сборник материалов по изучению опыта войны. — М., 1945. — №14 (сентябрь — октябрь 1944 г.).

⁶ Донесення командира 318 охоронного полку від 27.02.44 р. про кількісний склад після виходу із оточення 177 і 318 охоронних полків 213 охоронної дивізії //Ф. — “Війська вермахту і СС”; Донесення полковника Гедке сухопутній групі “Південь” від 23.02.44 р. // Ф. — “Війська вермахту і СС”.

⁷ Die Helden von Tscherkassy // Munchner Illustrierte Presse. — 1944. — 2 Marz.

⁸ *Degrelle L.* La Gampagne de Russie. — Art et Histoire d’Europe, 1987. — S. 207–291; Pancer Grenadiere der Pancerdivision “Wiking” im Bild. — Nation Europa Verlag GmbH. Coburg. — S. 216–217; *Strassner P.* European Volunteers. — J. J. Fedorowicz Publishing, 1988. — S. 135–153; Verweht sind die Spuren. Bilddokumentation SS-Panzerregiment 5 “Wiking”. — Nation Europa Verlag GmbH. Coburg. — S. 112–115, 195–196.

⁹ *Mabire J.* Legion Wallonie. Au Front de l’Est. — Presses de la Cite, 1987. — S. 275.

¹⁰ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. — М., 1993. — С. 227.

¹¹ *Грылев А.Н.* Днепр—Карпаты—Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. — М.: Наука, 1970. — С.68; *Журавель В.* Український Сталінград // Сільські вісті. — 2004 — 20 лютого.

¹² *Roba J.-L.* L’Honneur et la Fidelite. Essai de biographie de Lucien Lippert. — Uitgeverij De Krijger, 1997. — S. 132.

¹³ Оружие вермахта. — Минск: Харвест, 1999. — С. 418–419, 442.

¹⁴ Там само. — С. 449.

¹⁵ *Meiser A.* Die Holle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. — Verlag S. Bublies, 1998. — S. 213; Pancer Grenadiere der Pancerdivision “Wiking” im Bild. — Nation Europa Verlag GmbH. Coburg. — S. 216; *Strassner P.* European Volunteers. — J. J. Fedorowicz Publishing, 1988. — S. 138.

¹⁶ Дані про те, які частини дивізій з XI і XXXXII армійських корпусів не були в оточенні, 18.02.44 р. // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

¹⁷ *Strassner P.* European Volunteers. – J. J. Fedorowicz Publishing, 1988. – S.135.

¹⁸ Там само. – S. 137.

¹⁹ Там само. – S. 225.

²⁰ Там само. – S. 257–258.

²¹ Там само. – S. 141–142.

²² Там само. – S. 142.

²³ *Degrelle L.* Veldtocht in Rusland. – Uitgeverij Walter Soethoudt Antwerpen, 1987. – S. 203.

²⁴ *Degrelle L.* La Gampagne de Russie. – Art et Histoire d’Europe, 1987. – S. 224.

²⁵ *Strassner P.* European Volunteers. – J.J. Fedorowicz Publishing, 1988. – S. 149.

²⁶ Там само. – S. 281–182.

²⁷ *Mabire J., Lefevre E.* Leon Degrelle et la Legion Wallonie 1941–1945. – Art et Histoire d’Europe, 1988. – S. 185.

²⁸ Оперативне зведення XI армійського корпусу від 23.02.44 р. про чисельний склад і положення частин перед проривом 16.02.44 р. і про початок прориву // Ф. – “Війська вермахту і СС”. – С. 15.

²⁹ *Heu E.Д.* Лист від 16.04.97 р. // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

³⁰ *Gruber F.K.* Nous n’irons pas a Touarse. – 1991. – S. 244.

³¹ Повідомлення групи Маттенклотт від 25.02.44 р. про списковий склад // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

³² Дані про списковий склад частин станом на 23.02.44 р. на 19.00. // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

³³ Висновок до оперативного зведення групи Штеммерманна і III танкового корпусу з 16.02. до 18.02.44 р. // Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. – Ф. – “Війська вермахту і СС”. – С. 17.

³⁴ Донесення від 28.02.44 р. про бойові дії 15–17 лютого // Ф. – “Війська Вермахту і СС”.

³⁵ *Heu E.Д.* Лист від 16.04.97 р. // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

³⁶ *Strassner P.* European Volunteers. – J. J. Fedorowicz Publishing, 1988. – S.151.

³⁷ Оружие вермахта. – Минск: Харвест, 1999. – С. 424.

³⁸ Телеграма XI армійського корпусу від 21.2.44 р. про правдоподібність смерті генерала артилерії Штеммерманна // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

³⁹ Список німецьких воїнів перепохованих з території с. Шендерівка // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

⁴⁰ Список німецьких воїнів перепохованих з території с. Хильки // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

⁴¹ Список німецьких воїнів перепохованих з території смт Стеблева // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

⁴² Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. – М., 1993.

⁴³ Лист до солдатів XI і XXXXII армійських корпусів від 19.02.44 р. // Ф. – “Війська вермахту і СС”.

Цинковська І., Юхимець Г.

**Український плакат
періоду Великої Вітчизняної війни
у фондах Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Шістдесят років минуло від того часу, коли Україна була звільнена від фашистських загарбників. І що далі ми віддаляємося від того тривожного і героїчного часу, то величнішим постає перед нами подвиг радянського народу, глибше усвідомлюється всесвітньо-історична значимість його благородної місії. Зламати творчий дух народу, зупинити розвиток української культури ворогу не вдалося. Митці вели активну художню пропаганду. Вони виїжджали на фронт, на заводи, у колгоспи, де не тільки проводили агітаційно-пропагандистську роботу, а й збирали матеріал для своїх майбутніх творів.

На фронт виїжджали працювати художники С. Кириченко, І. Кружков, В. Овчинников; кореспондентами фронткових газет, авторами бойових листків були О. Будников, М. Огнівцев, Й. Пархет. У Харкові за ініціативою М. Дерегуса був організований випуск перших лубків, авторами яких стали Ю. Балановський, Г. Бондаренко, С. Солодовников, А. Чер-